

1

از سیلیکسیون دو ناتور تا انتخاب طبیعی؛ تحقیقی در واژه‌گزینی ایرانیان

محمد معصومی

پژوهشگر مستقل، تاریخ علم. رایانامه: ar@rsm2r.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

پیش از این در مقاله‌ای که در همین مجله منتشر شده بود، نکاتی در باره واژه تکامل و پیشینه آن در متون فارسی، عربی و ترکی عثمانی آمده بود. در ادامه آن تحقیق، اینک به بررسی واژه «انتخاب طبیعی» و معادل‌های مختلف آن در زبان‌های مذکور پرداخته‌ام. در این مقاله با بررسی اسناد مختلف نشان داده‌ام که ترکیب «انتخاب طبیعی» که از زبان عربی وارد شده بود، توانست در بین ایرانیان رواج یابد. یعنی درست برخلاف  تکامل  که از ترکان عثمانی وام گرفته شده بود. بررسی واژه‌ها و معادل‌هایی که روشنفکران ایرانی برای کلمات فرنگی انتخاب می‌کرده‌اند بخشی از پژوهشی است که می‌تواند نوعی جامعه‌شناسی تاریخی علم تلقی شود و پژوهش‌های مرتبط را با درک بهتری نسبت به تاریخ ورود علوم جدید به ایران پیش ببرد.

تاریخ دریافت ۱۴۰۳/۰۹/۰۸

تاریخ بازنگری ۱۴۰۳/۱۲/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۳۰

کلیدواژه‌ها:

انتخاب طبیعی، ترکان

عثمانی، چارلز داروین،

علوم جدید، نظریه تکامل 

استناد: معصومی، محمد (۱۴۰۳). از سیلیکون دو ناتور تا انتخاب طبیعی؛ تحقیقی در واژه‌گزینی ایرانیان. تاریخ علم، ۲۲ (۲)، ۴۱-۴۶



ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

در مقاله دیگری^۱ اندکی در باره نحوه واژه‌پردازی ایرانیان بحث شد. در آنجا در باره واژه «اوولوشن» و برابرنهادهای فارسی و عربی و ترکی عثمانی آن اسنادی به دست داده شد. کاوش و دقت در منابع این نکته را پیش چشم می‌گذارد که برابرنهاد «تکامل» که در زبان فارسی به صورتی پرتکرار به کار رفته است، از ترکان عثمانی وام گرفته شده است. شواهد و اسنادی که در آن مقاله آمده، از این مدعا پشتیبانی می‌کند.

باری، در ادامه آن راه پژوهشی در این مقاله به کلمه دیگری اشاره خواهد شد. واژه □□□□□□□□□□ از برساخته‌های چارلز داروین و می‌توان گفت مهم‌ترین مفهوم نظریه تکاملی وی است. این ترکیب نیز از زمان ورودش در سپهر اندیشه ایرانیان، از ترجمه‌های گوناگونی که توسط عرب‌ها و ترک‌ها می‌شده، متأثر شده و با رنگ‌ها و آهنگ‌های مختلف در متن‌ها دیده می‌شود. در این مقاله اسناد و شواهد دیگری به دست داده خواهد شد تا روشن شود این معادل‌ها تحت تأثیر کدام منابع بوده‌اند.

یارہٴ نخست: اسناد عربی

بر پایه شواهد موجود مجله اَلْمُقْتَضَف که در لبنان -بیروت- منتشر می شده در سه شماره سال اول (۱۸۷۶م) مقاله هایی را با عنوان «فی اصل الانسان» به قلم رزق الله البرباری منتشر می کند که نخستین واکنش ها به نظریه داروین در میان اعراب به حساب می آید. این طور به نظر می رسد که این مقاله دري را به سوی تبیین و توضیح بیشتر نام و نظریه داروین در جهان عرب گشوده است. در این یادداشت به اصول نظریه داروین اشاره شده و از □□□□□□□□□□ با عنوان «ناموس الانتخاب الطبيعي» نام برده شده است (البرباری، ص ۲۸۰). گمان می کنم در این نام گذاری می توان متولیان مجله را نیز سهیم دانست. یعقوب صرّوف و فارس غو در کسوت گردانندگان اصلی مجله، از جمله دانش آموختگان مدرسه آمریکایی بیروت بودند^۲ که هم در مجله و هم در خارج از آن به علوم جدید و مخصوصاً نظریه داروین روی خوش نشان می دادند و مقالاتی نیز در این

۱. نک: معصومی، محمد. (۱۴۰۰). تأملی در واژه‌سازی علمی: مورد مطالعاتی اوولوشن. تاریخ علم، ۱۹(۱)، ص ۲۷-۶۷.

۲. به مقاله خوش‌خوان و پربهره صروف فؤاد بنگرید: «عقوب صروف و مجلة المقتطف»، الدراسات الأدبية، زمستان ۱۳۳۸، سال اول، (ش ۴)، ص ۳۵-۵۰.

از میان این متون، برخی کاملاً به عربی و برخی به فارسی آمیخته به عربی نوشته شده‌اند. مثلاً در رساله تلخیص الفلسفة فی ازالة الجهل و السفسطة که به قلم شریعت

۲. برای آشنایی بادیگاه‌های او نك: السعيد، رفعت ثلاثة لبنانيين في القاهرة، بيروت: دارالطليعة للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، ۱۹۷۲.

1

سنگلجی در سال ۱۳۴۹ق/۱۳۰۹ش نوشته شده همین برابر نهاد دیده می‌شود (سنگلجی، ۱۳۴۹ق، الف‌الن‌الث، ص ۴). همچنین در رساله دیگری که در سال ۱۳۴۸ق/۱۳۰۸ش با نام مختصر فی دفع بعض الاشکالات التی اوردها الملاحدة علی الدیانات بقول مطلق در رد مدعاهای شبلی شمیل به قلم محمدهاشم موسوی مرندی نوشته و چاپ سنگی شده^۱ نیز نویسنده بر همان مسیر گام زده است

یادہ دوم: اسناد ترکی عثمانی

در این باره کهن‌ترین سندی که به‌دست آمده است، فرهنگی فرانسه به ترکی است که در سال ۱۳۱۸ ق برای نوبت نخست در استانبول چاپ شده است. در این کتاب در برابر واژهٔ فرانسه □ □ □ □ □ □ □ □ نوشته است «اصطفای طبیعی» (سامی، ۱۳۳۲ ق، ص ۱۹۸۳). این یعنی ترکان واژهٔ «اصطفاء» را بر «انتخاب» ترجیح داده‌اند. با بررسی سایر متون نیز این برای این ادعا شواهد بیشتری به دست می‌آید. مثلاً در کتاب داروه‌نیزم که در سال ۱۳۲۷ ق در مناستر (بین الملل تجارت مطبعه‌سی) به قلم صبحی ادهم که معلم تاریخ طبیعی بوده منتشر شده است نیز کلمهٔ «اصطفاء» را می‌بینیم (ادهم، ۱۳۲۷ ق، روی جلد). در دیگر آثار ترکی نیز غلبه با همین واژه است.

یاره سوم: اسناد فارسی

در میان آثار فارسی در کتاب‌هایی که به واسطهٔ ارتباط مؤثر با جهان عرب‌زبان نوشته شده فراوانی «انتخاب طبیعی» بیشتر است؛ و آن گروه دیگر که حاصل دادوستد فکری با متون ترکی عثمانی است، از «اصطفاء» انباشته است. به این ترتیب، ما در کتاب‌های فارسی هر دو واژه را می‌توانیم ببینیم؛ هر چند آنچه دست آخر توانسته صورت غالب کتاب‌های فارسی شود واژهٔ «انتخاب طبیعی» بوده است. در این بخش به بررسی پاره‌ای از آثار فارسی می‌پردازم.

یکی از متون تاریخی زبان فارسی که به قلم میرزا آقاخان کرمانی نوشته شده و ظاهراً سال‌ها پس از درگذشت او کتابت شده رسالهٔ دو جلدی تکوین و تشریع است. گفتنی است او در سال ۱۳۱۴ ق در تبریز کشته شده و تاریخ کتابت نسخه ۱۳۳۹ ق است. از این کتاب نسخه‌ای خطی در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی وجود دارد.^۲ کرمانی در سال‌های پایانی عمرش جلای وطن می‌کند و برای مبارزهٔ قلمی با استبداد ناصری راهی استانبول می‌شود و با روزنامهٔ اختر چاپ استانبول همکاری می‌کند. درست به همین علت است که

۱. نویسنده مقاله تصحیح این کتاب را در دست دارد.

۲. شماره ثبت این نسخه در کتابخانه مجلس، ۲۱۰۴۹۲ است

گمان می‌کنم او تحت تأثیر فضای فکری عثمانی از واژه «اصطفای طبیعت» در متن خود استفاده کرده است (کرمانی، ص ۱۳۳). همچنین او به این رضایت نداده و در بخشی دیگر از نوشته‌اش عین واژه فرانسوی را به خط فارسی نوشته است: «سیلیکسیون دو ناتور». کرمانی در توضیحی چنین آورده

... رفته رفته به حسبِ احتیاجات طبیعی و قاعدهٔ سیلیکسیمون [سیلیکسیون] دو ناتور [است] که سُم شکافتهٔ اسب را متصل می‌سازد، و از فیل خرطومی رویاند و گردن شتر و زرافه را دراز می‌کند، و پاره [ای] حیوانات را شاخ می‌دهد؛ گوزن را هر سال شاخ می‌اندازد... (کرمانی، ۱۳۷).

گفتنی است قدیمی‌ترین سند فارسی که در آن نامی از داروین برده شده رسالهٔ حقیقت مذهب نیچری و بیان حال نیچریان از سید جمال‌الدین اسدآبادی است که در ۱۲۹۸ ق در حیدرآباد دکن چاپ سنگی شده، اما در آن هیچ اشاره‌ای به جزییات نظریهٔ داروین و از جمله انتخاب طبیعی نشده است.

در رساله فارسی مرآة العقل^۲ که در علم کلام نوشته شده نیز مؤلف، شیخ محمدعلی سنقری حائری، در فقراتی از کتاب که به نقد دیدگاه‌های داروین همت گماشته، از «انتخاب طبیعی» سخن گفته است (سنقری حائری، ۶۷). افزون بر این، رساله فارسی دیگری نیز به ما رسیده که با نام داروین و حکمای مشرق زمین یا سردارنامه^۳ به قلم عنایت‌الله دست‌غیب شیرازی در سال ۱۳۴۲ ق/ ۱۳۰۲ ش در شیراز چاپ سنگی شده است. در آن رساله نیز از همان ترکیب متداول استفاده شده است (دست‌غیب شیرازی، ص ۷).

در میان نشریات عصر پهلوی اول نیز بایسته است ذکرى از مجله فرهنگ شود که در سال‌های آغازین حکومت پهلوی اول در رشت منتشر می‌شده است. نویسندهٔ سلسله مقالات «در اطراف پیدایش انسان» که آن‌ها را در فاصلهٔ سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۰۷ ش نوشته است، آن‌ها که بحث به نظریهٔ داروین می‌رسد از «انتخاب طبیعى» بهره جسته است (۱۳۰۷ ش ۲، ص ۵۰).^۴ از سویی در همین مجله مقاله‌ای دیگر چاپ شده

فیدیه ناسناید h دو شد m دنیا n فای سی ul بتی si دسد نیت یو ۴۵ ۴۴ ۴۳ ۴۲ ۴۱ ۴۰ ۳۹ ۳۸ ۳۷ ۳۶ ۳۵ ۳۴ ۳۳ ۳۲ ۳۱ ۳۰ ۲۹ ۲۸ ۲۷ ۲۶ ۲۵ ۲۴ ۲۳ ۲۲ ۲۱ ۲۰ ۱۹ ۱۸ ۱۷ ۱۶ ۱۵ ۱۴ ۱۳ ۱۲ ۱۱ ۱۰ ۹ ۸ ۷ ۶ ۵ ۴ ۳ ۲ ۱ فاسه

۲. در کتاب داروین در عهد قاجار (نشر کرگدن، ۱۴۰۳) این رساله را تصحیح کرده‌ام. ضمن اینکه در مقاله «گزارشی از رساله‌ای در رد نظریات داروین متعلق به دوره قاجاریه» که در همین مجله چاپ شده در باره آن رساله توضیح داده‌ام.

۳. متن ویراستهٔ این رساله در کتاب داروین در عهد قاجار آمده است

۴. برای دسترسی به این مقالات نک: معصومی، محمد. (۱۴۰۰). نظریه داروین در عصر پهلوی اول: گزارشی از مقالات مجله فرهنگ در آغاز دوره پهلوی اول، (۱۳۰۴-۱۳۰۷ ش.). تاریخ علم، ۱۹(۲)، ص ۲۸۵-۳۲۸.

که مترجم، آن را از ترکی عثمانی برگردانده است؛ جالب آنکه این بار نیز به دلیل تأثیر ادبیات ترکی واژه «اصطفاء» آمده است (تیر ۱۳۰۴، ش ۴، ص ۱۴۴).

در این باره باید به سند دیگری هم اشاره کنم که در اهمیت آن تردیدی نمی‌توان روا داشت. محمدعلی فروغی نامی آشنا و تأثیرگذار در تاریخ فرهنگی، ادبی و سیاسی معاصر ایران است. از وی دو کتاب در دست است که در آن دو نامی از نظریه داروین برده شده است. نخست رساله‌ای است که وی در سال ۱۳۰۶ ش در ایام سفر به ترکیه نوشته و در همانجا به چاپ رسانده است. در رساله دور و دراز به دلیل اثرگذاری ادبیات ترکی، فروغی از کلمه «اصطفاء طبیعی» استفاده می‌کند (فروغی، ۱۳۰۶، ص ۱۹)؛ این در حالی است که همو در کتاب مفصل سیر حکمت در اروپا آنجا که سخن از دیدگاه داروین به میان می‌آید ترجیح می‌دهد «انتخاب طبیعی» را بیاورد (فروغی، ۱۳۲۰، ص ۱۶۹). او البته برای این رجحان دلیلی به دست نداده اما گمان می‌کنم نمی‌توان از تأثیری که فضای فکری بر ذهن و زبان نویسنده می‌گذارد به سادگی گذشت

برآیند

در نوشته قبل نشان دادم که برابر نهاد «تکامل» از میان ترکان عثمانی به زبان فارسی رسیده و مورد اقبال روشنفکران ایرانی قرار گرفته است. ولی به نظر می‌رسد برای واژه «انتخاب طبیعی» این اقبال بیشتر به سوی متن‌های عربی بوده و «اصطفای طبیعت» نتوانسته چندان مورد توجه قرار بگیرد. بی‌شک در باره این موضوع که واژه‌گزینی چه‌طور و با چه پشتوانه‌ای به انجام می‌رسد احتمالاً می‌توان دلایل فرهنگی و اجتماعی موجود را در نظر گرفت. در دوره‌ای که علوم جدید رفته‌رفته به ایرانیان می‌رسید موضوع ترجمه آثار غیرفارسی که مروج علوم جدید بودند به مسأله اصلی روشنفکران ایرانی تبدیل می‌شد تا بلکه بتوانند در پرتو دستاوردهای علوم تازه، سطح آگاهی و دانش مردم را افزایش بدهند و از میزان استبداد پادشاهی بکاهند و موازین قانونی را کم‌کم وارد صحنه کنند. این مترجمان و مروجان، اغلب چشم به ترکان و عرب‌ها داشتند تا از این رهگذر بتوانند به تازه‌ترین مطالب دست پیدا کنند. برای همین فرصت چندانی برای تأمل و واژه‌پردازی دقیق متناسب با موازین زبان فارسی نداشته و کوشیده‌اند از برابر نهادهای همسایگان بهره ببرند. در این بهره‌مندی گاهی به سوی ترکان عثمانی و گاهی به جانب همسایگان عرب خود متمایل می‌شدند.

کتاب نامہ

شمیل، شبلی. (۱۸۸۴م). تعریبُ اُشْرَحْ بَخْنَرِ علی مذهب داروین فی انتقال الانواع و ظُهور العالم العضوی و اطلاق ذلك على الانسان مصر: مطبعة جريدة المحروسة بالاسكندرية.

دستغیب شیرازی، میرزا عنایت‌الله. (۱۳۴۲ق). داروین و حکمای مشرق زمین یا سردارنامه. شیراز: مطبعة محمدیه [چاپ سنگی].

فروغی، محمدعلی. (۱۳۰۶ش). اندیشهٔ دور و دراز. استانبول: آمدی مطبعه‌سی .

فروغی، محمدعلی (۱۳۲۰ش). سیر حکمت در اروپا. تهران: چاپخانه بانک ملی، جلد سوم (از آغاز سدهٔ نوزدهم میلادی تا زمان حاضر)، چاپ اول.

اِدهم، صبحی. (۱۳۲۷ق/ ۱۹۱۳م). دارو و نیزم. مناستر: بین الملل تجارت مطبعه‌سی، (علوم طبیعی و اجتماعی کتبخانه‌سی، عدد ۲).

داروین، شارلز روبرت. (۱۹۱۸م). اصل الانواع و نشْأها بالانتخاب الطبیعی و حفظ الصنوف الغالبية فی التناحر علی البقاء. نقله الی العربیة اسماعیل مظهر، مطبعة المصریة

سنگلجی، شریعت (رضاقلی بن حسن). (۱۳۴۹ق). تلخیص الفلسفة فی ازالة الجهل و السفسطة. نسخهٔ خطی به شمارهٔ ۸۷۰۹۱ در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی

سامی، ش. (۱۳۲۲ق/ ۱۹۰۵م). رِسْمِلِ قاموس فرانسوی، فرانسز جهْدَنَ ترکجه‌یه لغت کتابی. استانبول: (مهران مطبعه‌سی)، در دغی طبعی .

کرمانی، میرزا آقاخان. (۱۳۳۹ق). رسالهٔ تکوین و تشریح [تشریح] نسخهٔ خطی به شمارهٔ ۲۱۰۴۹۲ کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی

البرباری، رزق‌الله (۱۸۷۶م). «فی اصل الإنسان»، المقتطف، السنة الأولى، ۲۷۹-۲۸۱. [نسخهٔ موجود در کتابخانهٔ مجلس به شمارهٔ ۶۰۴۹۹].